

ADALÉKOK A SZELKUP VOKALIZMUS TÖRTÉNETÉHEZ

Mikola Tibor

1.

Az utóbbi években örvendetesen megélénkült a szamojéd nyelvek hangtörténetének vizsgálata. Az északi szamojéd nyelvek közül a legutóbbi időkig nagyon kevésbé ismertük a nganaszant és az enyecet. Az elmúlt 10-15 évben több új, megbízhatóan lejegyzett szótári, nyelvtani és szöveganyag jelent meg e két nyelvből is, lehetővé téve az északi szamojéd nyelvek hangtörténetének a megírását (TEREŠČENKO: Samodijskie jazyki, a Jazyki narodov SSSR című sorozat III. kötetében, 363-395 és 416-457 l., Moszkva 1966; TEREŠČENKO: Sintaksis samodijskih jazykov, Leningrád 1973; MIKOLA: - Enzische Sprachmaterialien, ALH 17 [1967]: 59-74 l., MIKOLA: Adalékok a nganaszan nyelv ismeretéhez, NyK 72 [1970]: 59-73 l.)

Az északi szamojéd alapnyelv vokalizmusának rekonstrukciójára ketten is vállalkoztak: P. SAMMALLAHTI, "Über das Vokalsystem im Urnordsamojedischen" (FUF 41 [1975]: 86-112) és J. JANHUNEN: "Adalékok az északi-szamojéd hangtörténetéhez. Vokalizmus: Az első szótagi magánhangzók" (NéprNyelvtud. 19-20. [1975-76]: 165-188). JANHUNEN közszamojéd etimológiai szótárában (Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Helsinki, 1977 — Castrenianumin toimitteita 17) több száz szamojéd szó szamojéd alapnyelvi alakját rekonstruálja. E munkák, mindenek előtt JANHUNEN tanulmányai, megfelelő alapot adnak arra, hogy behatóbb vizsgálat alá vegyük a déli-szamojéd nyelveket is, elsősorban a szelkupot. A szelkup nyelvvel vonatkozó ismereteink is számottevően bővültek az elmúlt egy-két évtizedben. A Szovjetunióban nagy mennyiségű szelkup szöveget gyűjtöttek és részben publikáltak. JANHUNEN pedig

főntebb említett közszamojéd etimológiai szótárában végre hozzáférhetővé tette a KAI DONNER által még az 1910-es évek elején gyűjtött szóanyag egy részét. Több kérdés tisztázását segítik elő H. KATZ szelkup hangtörténeti tanulmányai.

2.

Jelen dolgozatomban JANHUNEN közszamojéd rekonstrukcióból kiindulva kísérelem meg fölvázolni az egyes szamojéd alapnyelvi magánhangzók szabályos folytatásait a szelkupban a három fő nyelvjárásterületen (északi, középső, déli).

JANHUNEN nyomán a következő alapnyelvi vokálisokkal számolok: \hat{a} , $\hat{ä}$, o , \hat{o} , e , \hat{e} , u , \hat{u} , i , \hat{i} , $\hat{î}$. Előrebocsátom, hogy ezeknek a rekonstruált magánhangzóknek a szelkup megfelelései meglehetősen szabályosak. Úgy tűnik, hogy a szelkup nyelvi külön vizsgálatok megerősítik JANHUNEN eredményeit. Nyilvánvaló, hogy a szamojéd alapnyelv több \hat{i} -s diftongust is ismert. A ngyanaszan ezek közül többet megőrzött, a szelkupban azonban csak egy-két esetben mutathatók ki szabályos megfelelések. Ezért a diftongusokat nem tárgyalom részletesen. JANHUNEN rekonstruál $\hat{a}\hat{ä}$, $\hat{ä}\hat{o}$, $e\hat{o}$, $\hat{e}\hat{o}$, $i\hat{o}$, $o\hat{o}$, $\hat{o}\hat{o}$, $u\hat{o}$, és $\hat{u}\hat{o}$ kapcsolatokat is. Ezek még további vizsgálatokat igényelnek.

Dolgozatomban csupán CASTRÉN, PROKOFJEV és K. DONNER adatait veszem figyelembe. CASTRÉN szelkup adatait LEHTISALO kiadásában közlöm (MSFOu 122). LEHTISALO nyomán (i.h. 6-7 l.) felhívom a figyelmet a következőkre. CASTRÉNNál a / \hat{a} / jel nem a hosszúságot jelöli, hanem mást, gyakran a velarizált kiejtést: $\hat{e} = \hat{e}$, $\hat{i} = \hat{i}$. Az \hat{u} redukált \hat{u} lehet. Az \hat{o} talán \hat{o} . Gyakoribb az \hat{e} , amely egy ϵ és \hat{e} közötti vokálist jelölhet. Az \hat{o} erősen redukált e lehet. Az \hat{y} CASTRÉNNál finn módra az \hat{u} jele. A hosszúságot többnyire bétűkettőzés, időnként / $\bar{\quad}$ / mutatja.

PROKOFJEVET ERDÉLYI szótára alapján idézem (Selkupisches Wörterverzeichnis, Tas-Dialekt. Budapest, 1970). Hangjelölésének értékeléséhez v. ö. HAJDÚ, Chrestomathia Samoiedica, 130 l..

K. DONNER adatait JANHUNEN szótára szerint idézem, az adatok fonematikus értékelésére nézve lásd HAJDÚ, i. h.

A szelkup nyelvjárások besorolását JANURIK osztályozása alapján végeztem el (NyK 80 [1978]: 77-104 l.)

3.

Összam. ǎ

Az ősszamojéd ǎ folytatásai az északi szamojédban a következők: nye. \bar{a} , eny. *a*, ngan. *o* (Tereščenkónál és Mikolánál, a továbbiakban T, ill. M), *a*, *o* (Castrénnál, C).

A szelkupban két megfelelőse van: 1. diftongizációval ue , 2. *o* vagy *u*, \bar{u} .

Az 1. megfelelés a következő hangtani helyzetekben szokott előfordulni: \acute{a} -, $c\acute{a}$ -, $j\acute{a}$ -, $k\acute{a}$ -, $s\acute{a}$ -, $t\acute{a}$ -.¹

A szókezdő \acute{a} - megfelelősei így jelentkeznek:

Ész. *wue*- *we*-, (B) *mue*-, Pr *wę*- | Kö. *wa*- | Dé. *wa*-,
wc-, * $\acute{a}r\acute{a}$ 'gross': Ész. *wuerg*, *werg*, (B) *muergə*, Pr.
wergǎ, *warǎ* | Kö. *warg* | Dé. *warga* — nye. $\bar{n}\bar{a}rka$.

Az 1. megfelelés keretében **c*, **j*, **k*, **s*, **t* után e áll, a megelőző konsonáns egyidejű labializálásával. CASTRÉN ilyenkor *ue*-t ír. PROKOFJEV-nél nincs nyoma a mássalhangzó labializálódásának. Az északi nyelvjárásterületen ma már nincs meg a labiális képzés mozzanat, de a középső és déli nyelvjárások még megőrizték a t_w , s_w stb. összetett fonémákat.

¹ A továbbiakban Castrén szelkup adatainál elhagyom a C rövidítést. Prokofjev adatai előtt Pr, K. Donner adatai előtt D rövidítés áll. Félreértések elkerülése végett a három nyelvjárásterületet Ész., Kö. és Dé. rövidítéssel jelölöm (északi, középső, déli). A nyelvjárásterületeken belüli nyelvjárásokra a megszokott német rövidítéssel utalok (pl. OO = felső-obi, Ober-Ob).

Ész. C+ue, Pr C+e | Kö. C+ue | Dé. C+ue.

*cācāpā 'sámán': Ész. čuedšebe, (Kar) tītebe, Pr. tētīpī | Kö. D tṣ̌uadẓ̌³B | Dé. čuedšebe-gum, D tṣ̌u²rb³ — nye. tādēbē.

Az ősszamójéd ā másik gyakori megfelelése o vagy u, ū, tehát nem diftongus, hanem labiális magánhangzó. Ez nem az eredeti labiális magánhangzó egyenes folytatása lehet, hanem inkább az a valószerű, hogy a diftongus összevonódott olyan esetekben, amikor a megelőző konzonáns nem tudta átvenni a labiális μ elemet a diftongusból. Néha *c, *j, *k, *s és *t után is előfordul monoftongizáció.

a/ Ész. o, Pr o | Kö. o | Dé. o

b/ Ész. uu, Pr. u | Kö. u | Dé. ū

*wāncz 'gyökér': Ész. kondš, kond, Pr kontj | Kö. kondšə, D kq̣ndẓ̌ | Dé. kondšə — nye. wānū

*nācē 'fű': Ész. njuudš, njuut, Pr. ŋutj | Kö. njudš, D ḥūdẓ̌ | Dé. njūdšə.

4.

Ősszam. ā

Az ősszamójéd ā szabályos megfelelései az északi szamojédban a következők: nye. C+ā (= palatalizált mássalhangzó + ā), eny. e, ε, e, ngan, a.

A szelkupban az *ā folytatása meglehetősen egységes.

Ész. aa, Pr. ā, o, ā | Kö. ā, da, á | Dé. aa

*nākār 'három': Ész. naaker, naar, Pr. nāq̣r | Kö. ndgor, ndagor | Dé. naagur, naakur — nye. nāxar".

A *wā- kapcsolat fejlődése eltérő: megegyezik a *kā- folytatásával (lásd fentebb).

*wānā- 'rokon (házasság által)': Ész. kuend 'sógor', Pr qeni ira, D ḳ^uēṇəC | Kö. kuenek, D kuənnəC — nye (Erdei) wānī".

5.

Összam. o

Az összamojéd *o* szabályos megfelelései az északi szamojédban a következők: nye. \bar{o} , enyec *o*, (*u*), ngan. *u*.

A szelkupban mindenütt *o*-t találunk.

*kontā- 'elaludni': Ész. *ḵondang*, Pr *qontiqo* | KÖ. *ḵondak*, D *ḵondaG* | Dé. *ḵondang* — nye. *ḵōnáb*

6.

Összam. ō

Nagyon kis megterheltségű fonéma lehetett. Északi szamojéd megfelelései a következők: nye. $\dot{C}+\bar{o}$, eny. *o* (*u*), ngan. *u*.

A szelkupban *u* a folytatása.

*kōŋ- 'belső rész': Ész. *ḵyndj*, Pr. *ḵūñčj* | KÖ. *ḵyndō* | Dé. *syndje*, *syndjō* — nye. *ḵōhōē*

7.

Összam. e

A szabályos északi szamojéd megfelelések a következők: nye. \bar{e} , eny. *e*, ϵ , ϵ , ngan. *C ea*, $\dot{C}+a$, *M \dot{C}+e*.

A szelkupban a megfelelések eléggé bonyolultak. A legáltalánosabb folytatásnak az alábbi látszik:

Ész. *a*, *e* /*ee*/, Pr *e*, ϵ | KÖ. *a*, *e* | Dé. *a*, *e*

*nenāŋkâ 'szúnyog': Ész. *nēnaḵa*, *nānaka*, Pr *neniqā*, *nenika* | KÖ. *nenka* | Dé. *nenānka*, *nānanḵa*, D *nḵnḵḵga* — nye. *nēnāŋk*.

A szókezdő **e*- más fejlődést mutat.

Ész. \hat{e} , $\hat{e}\hat{e}$, Pr. ϵ | KÖ. *a*, ϵ *a* | Dé. *a*, ϵ , *a*

*emā 'anya': Ész. $\hat{e}\hat{e}me$, $\hat{e}m(\epsilon)$, Pr. $\epsilon m\dot{i}$ | KÖ. *au*, *áwe*, *ā-we*, *ambá* | Dé. *āvvē*, *awa* — nye. $\hat{n}\hat{e}\hat{b}\hat{e}$

A **we*- kapcsolat, mint a **wā*- is, egybeesett a **kā*- kapcsolattal:

**wekānā* 'tokhal': Ész. *kuekar*, *kuegar*, Pr. *qeqir* |
Kö. *kuegar*, D *kuḡḡḡr* | Dé. *kuagan*, D *kuḡḡḡḡ* — nye.
(Erdei) *ḡiḡāna*, (Tundrai) *jeḡēna*.

A **je-* kapcsolat is, úgy tűnik, sajátosan fejlődött.

Ész. *ča-*, *čā-* | Kö. *ča-* | Dé. *ča-*

**jēmpāt-* 'öltözni': Ész. *tjembennang* | Kö. *čambannap* |
Dé. D *čampātku* — nye. *jēmbač*.

8.

Összam. e

A szabályos északi-szamojéd megfelelések a következők:

nye: *C+ē* (fonetikusan *C+ē*), *C+ē* (fonetikusan *C+ē*),

eny. *i*, ngan. *a*.

A szelkupban a folytatásai nem egészen egyértelműek.

Ész. *e*, *ē*, Pr. *e* | Kö. *a*, *ā* | Dé. *a*, *ā*, *e*

**tem-* 'vásárolni': Ész. *témam*, Pr. *temtíl' qup* 'keres-
kedő' | Kö. *tawap*, D *tamd^ḡtāaG* | Dé. *tawau*, *tāwam*,
tewam — nye. *tēmtā*.

9.

Összam. u

Az északi-szamojéd megfelelések a következők:

nye. *ū*, eny. *u*, ngan. *u*.

A szelkup megfelelés meglehetősen egységes:

Ész. *u* | Kö. *u*, *o* | Dé. *u*

**kuntḡ-* 'hosszúság': Ész. *kund(ə)*, Pr *kuntj* | Kö.
kund, *kōnd*, D *kuḡnd* | Dé. *kundə* — nye. *zun*.

10.

Összam. ū

Az északi-szamojéd megfelelések a következők:

nye. $\acute{C}+u$, $\acute{C}+u$, eny. *u*, ngan. *i*.

A szelkupban az alábbi a szabályos folytatás:

Ész. *y*, *yy*, Pr *u* | Kő. *y*, *ø* | Dé. *y*

**tüt*- 'ürülék': Ész. *tyt*, Pr *tüt* | Kő. *tyt*, D *tøD* |

Dé. *tyt*.

A **jü*- hangkapcsolatnak ugyanez a folytatása, a *j* eltűnt.

**jurð*- 'elveszni': Ész. *yrkang*, Pr. *urigo* | Kő.

yrgak, *ørgak* | Dé. *yruang* — nye. *jūrā*.

A **wü*- kapcsolat sajátosan fejlődött:

Ész. *køø-*, Pr *kø-* | Kő. *køø-*, *kø* | Dé. *køø-*

**wüt* 'tíz': Ész. *køøt*, Pr. *køt* | Kő. *køøt*, *køt*, D *køøD* | Dé. *køøt*, *kyøt* — nye. *jū*"

11.

Összam. i

Az északi-szamojéd nyelvekben a következők a megfelelések:

nye. $\acute{C}+i$, $\acute{C}+i$, eny. *i*, ngan. *i*.

A szelkupban a fő megfelelés a következő:

Ész. *ii*, *i*, Pr. *i* | Kő. *e*, *ě* | Dé. *e*, *ě*, *i*

**kitā* 'kettő': Ész. *šitte*, Pr. *šittj* | Kő. *šēde*, D *šid*³ | Dé. *sedā*, *šittiaq* — nye. *šīdē*.

A **wi*- kapcsolat úgy fejlődött, mint az **ü*-

**wind* 'szíj': Ész. *ŷnə*, Pr *ünj* | Kő. *ŷn*, *yyn* | Dé. *yynə* — nye. (Erdei) *ŷīja*.

12.

Összam. i

Az északi-szamojéd megfelelések a következők:

nye. \bar{i} , *i* (fonetikusan \bar{y} , \bar{j}), eny. *i*, ngan. *i*.

A szelkupban az alábbi szabályos folytatást találjuk:

Ész. \bar{i} , Pr \bar{j} | Kő. \bar{e} , $\bar{ě}$ | Dé. $\bar{ě}$, \bar{e} , \bar{i}

**sjra* 'hó, tél': Ész. *s̄ir*, Pr. *s̄irj* | Kő. *h̄er*, D $\bar{s}\bar{p}\bar{x}$ | Dé. *s̄er*, *s̄ēr*, *s̄irre* — nye. *sira*.

13.

Összam. 3

Az északi-szamojéd megfelelések ezek: nye. *a*, eny. *o*,
ngan. *C a*, *T*, *M ð*.

A szelkupban a folytatása eléggé következetes:

Ész. *a*, Pr. *a* | KÖ. *a*, *ǎ* | Dé. *a*, *ǎ*

**kðncð* 'szán': Ész. Pr *qantǎ* | KÖ. *kandə*, *D kändǎ* |
Dé. *kandə* — nye. *ɣan*.

A **wə*- kapcsolat kétféleképpen is eltér a fönti szabály-
tól, s az alábbi megfeleléseket mutatja:

1. Mint a **kǎ*- megfelelései.

2. Ész. *ko-*, *ko-*, Pr *ko-*, *qo-* | KÖ. *ko-*, *kǒ-*, *ko-*, *kǒ-* |
Dé. *ko-*, *kǒ-*, *ko-*, *kǒ-*.

**wð*- 'fölsleges': Ész. *que*, Pr. *ke*, *k_we* | KÖ.
que | Dé. *que*, *kua*. — nye. *wac* 'túl sok lenni'.

**wðtǎ* 'kampó, horog': Ész. *kotə*, Pr *kotǎ* | KÖ. *kod*,
kǒd | Dé. *kottə*, *kǒttǎ* — nye. *wada*.

14.

Az összamojédra föltehető számos *i*-s utótagú diftongus
közül a szelkupban csak az **ǎj* és az **uj* folytatásai adnak
világos képet. E két diftongus egybeesett a következő módon:

Ész. *yy*, Pr *ü* | KÖ. *öö*, *ö*, *y* | Dé. *yy*

**ǎjtǎ*- 'engedni, küldeni': Ész. *yytam*, Pr *ütǎqo* | KÖ.
yydap, *D yǎdaB* | Dé. *yytam* — nye. *nǎedǎ*.

**jujtǎ*- 'álmodni': Ész. *kyydǎptang*, Pr *kütǎptǎqo* | KÖ.
kǒddeptap, *kǒddeptak*, *kyddeptak* | Dé. *kyyderbang*, *kytarbang* —
nye. *jūdē* 'álmom'.

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES SELKUPISCHEN
VOKALISMUS

von

Tibor Mikola

In den letzten 10-15 Jahren wurde das Interesse für die Lautgeschichte der samojedischen Sprachen lebhafter. J. Janhunen hat - gestützt auf die neuen Quellen und die bisherigen lautgeschichtlichen Forschungen - die Geschichte des Vokalismus der nordsamojedischen Sprachen geschrieben ("Adalékok az északi-szamojéd hangtörténethez. Vokalizmus: Az első szótagi magánhangzók."): .

Im Jahre 1977 erschien das Wörterbuch der gemeinsamojedischen Etymologien von Janhunen ("Samojedischer Wortschatz").

Der Verfasser des Artikels akzeptiert die Resultate von Janhunen und versucht die regelmässigen Fortsetzungen der ursamojedischen Vokale im Selkupischen klarzulegen. Dabei berücksichtigt er nur die drei Hauptdialektgebiete: Nordselkupisch (im Ung. Ész.), Mittelselkupisch (Kö.), Südselkupisch (Dé.). Die Lautvertretungen in den einzelnen Mundarten werden nicht behandelt. Das etymologische Beweismaterial stammt von Castrén (nach MSFOu 122), Prokofjew (nach Erdélyis Wörterbuch) und K. Donner (nach Janhunens etymologischem Wörterbuch).